

VITALIY NAGIRNYI

<https://orcid.org/0000-0003-4360-7729>

Uniwersytet Jagielloński

Zamek czernelicki na fotografiach z końca XIX-XX wieku

Abstract

The Chernelytsia Castle in Photographs from the Late 19th–20th Century

For a long time, it was believed that the Chernelytsia Castle in Pokuttia did not attract much attention from artists due to its relatively small size and remoteness from the main roads. This should have resulted in a small amount of illustrative material, primarily photographs, depicting the castle. However, the actual situation is different. Over the last ten years, archival and library searches conducted by a team of Polish and Ukrainian researchers have made it possible to discover, identify, date, and publish numerous photographs of the Chernelytsia Castle. The discovered photographs are stored in the National Library in Warsaw, the Archive of the Department of Polish Architecture at Warsaw University of Technology, the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences, the Karta Center in Warsaw, the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv, the Scientific and Technical Archive of the Institute 'Ukrzakhid-proektrestavratsiya' in Lviv, and the private collections of Oleksandr Kahlia, Levko Kvyatkovskyy, and Vitaliy Nagirnyy. All currently known photographs of the Chernelytsia Castle were taken between the 1880s to 1990s using the traditional method and classic photographic equipment. The earliest ones date back to the 1880s and were made by Kolomyian photographer Juliusz Dutkiewicz in 1880 for the *Ethnographic Exhibition of Pokuttia* in Kolomyia. Over the next few years, photographs of the castle by an unknown author (1884) and Albin Fridrich (between 1892 and 1904) appeared. A large number of photographs of the Chernelytsia Castle were taken in the interwar period. In 1921, 7 photographs of the castle were taken by an unknown photographer on the request of the Conservative Club in Lviv. Another 23 photographs of the fortress were taken in 1935 by Bogdan Guerquin. In addition, during this period, a number of other single photographs of the castle were taken by unidentified

authors, which are currently preserved in private collections. The photographs of the Chernelytsia Castle from the second half of the 20th century by Ostap Kudybin (second half of the 1960s) and Ihor Starosolskyy (1969-1971) are of great importance. The significance of these photographs cannot be overestimated. They are a unique source that allows us not only to show the state of the castle in different periods, from the late 19th century to the late 20th century, but also to illustrate the dynamics of changes and losses of fortifications, and even to try to reconstruct the original appearance of the historical monument. Some of the photographs described in the article have been published before, while others are published for the first time.

Keywords: the Chernelytsia Castle, Chernelytsia, photographs, Juliusz Dutkiewicz, Albin Friedrich, Aleksandr Czołowski, Bohdan Guerguin, Ostap Kudybin, Ihor Starosolskyy

Pozostałości zamku czernelickiego znajdują się w pokuckim miasteczku Czernelica na prawym brzegu Dniestru w rejonie kołomyjskim obwodu iwanofrankińskiego (dawniej województwo stanisławowskie) w Ukrainie. Początki historii Czernelicy sięgają czasów istnienia w tym miejscu średniowiecznego grodu ruskiego ulokowanego na wysokim trójkątnym cyplu Dniestru¹. Od połowy XV w. centrum osady przeniosło się na tereny dzisiejszego miasteczka², gdzie w pierwszym trzydziestoleciu XVII w. władający Czernelicą Jazłowieccy rozpoczęli budowę zamku bastionowego³. Wzniesienie tej fortyfikacji rozciągnęło się w czasie i zostało ukończone dopiero w końcu lat 50. XVII w. przez wojewodę braclawskiego Michała Czartoryskiego⁴. W drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX w. zamek niejednokrotnie zmieniał swoich właścicieli – władali nim Dzieduszyccy, Potoccy, Podbielscy, Cieńscy, Samuel Mosberg oraz Petrowicz⁵ – aż został znacjonalizowany przez Sowieców i przez bezmyślną politykę władz ZSRS (przerobienie zamku na magazyn i stajnię, rozbiórka pałacu celem pozyskania

¹ V. Nagirnyy, *Czernelica nad Dniestrem – od grodu średniowiecznego do miasta nowożytnego*, „Krakowskie Pismo Kresowe” R. 10, 2018, s. 11-14.

² *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 8: *Dokumenty z lat 1435-1450. Uzupełnienie: dokumenty z lat 1286-1442*, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 78, nr 2252; *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji śp. Alexandra hr. Stadnickiego*, t. 12, Lwów 1887, s. 270, 283, 316, 327, 329-330; t. 14, Lwów 1889, s. 425, 426; t. 19, Lwów 1906, s. 225, 229, 263.

³ V. Nagirnyy, *Początki zamku czernelickiego*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” R. 16, 2019, nr 2, s. 198-201.

⁴ *Ibidem*, s. 201-202.

⁵ Szerzej o tym zob. A. Гощинський, *Від Авданців до Пілавітів. Власники Чернелиці від XV до кінця XVIII століття*, „Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах” т. 24-25, 2014, s. 180-187; В. Нагірний, *Чернелиця – резиденція Ценських у першій половині XIX століття*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія” вип. 25, 2014, s. 9-13; M. A r-

materiału budowlanego, zasypanie studni, zniszczenie kurtyny między pierwszym a drugim bastionem itd.) popadł w ruinę. W takim stanie dotrwał do naszych czasów.

Dzieje pokuckiej twierdzy przez dłuższy czas były słabo znane. Aż do początku XXI w. w opracowaniach naukowych oraz krajoznawczych prawie dosłownie powtarzano krótkie informacje zawarte w monografii Aleksandra Czołowskiego *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, wydanej jeszcze w odległym 1892 r.⁶ Podobna sytuacja dotyczyła materiału ikonograficznego – badaczom znane były tylko nieliczne zdjęcia zamku, wśród których prym wiodła fotografia wykonana przez Juliusza Dutkiewicza w 1880 r. wprowadzona do obiegu naukowego przez Czołowskiego⁷. Taki stan rzeczy nie oznacza jednak, że zamek w Czernelicy nie doczekał się upamiętnienia w tego rodzaju formie. Wręcz przeciwnie – niejednokrotnie pojawiał się na zdjęciach i rysunkach wykonanych w końcu XIX i w XX stuleciu. Zachowane ilustracje stanowią wyjątkowo cenne źródło pomocne w rekonstrukcji pierwotnego wyglądu zamku oraz śledzeniu podejmowanych prób jego odbudowy, a także dokumentują etapy ostatecznego upadku i zniszczenia.

Początki zainteresowania fotografów zamkiem czernelickim przypadają na organizację Wystawy Etnograficznej Oddziału Czarnohorskiego Towarzystwa Tatrzańskiego obejmującej powiaty: kołomyjski, kossowski, śniatyński, horodeński, zaleszczycki i borszczowski w Kołomyi w 1880 r., której otwarcie zaszczycił swoją obecnością cesarz Franciszek Józef I⁸. Podczas przygotowywania ekspozycji organizatorzy zamówili u kołomyjskiego fotografa Juliusza Dutkiewicza uwiecznienie pokuckich zabytków⁹. Wśród nich znalazł się również zamek czernelicki. Dutkiewicz dotarł do Czernelicy, gdzie zrobił co najmniej dwa zdjęcia¹⁰. Na pierwszym z nich w centrum kompozycji znalazła się brama wjazdowa zamku (Fot. 1). Zdjęcie to odbito na papierze albuminowym o wymiarze 24,3 × 32,1 cm i wystawiono jako eksponat na Wystawie Etnograficznej Pokucia¹¹, a później – jak ustalili Adam Szczupak

senicz, *Losy zamku w Czernelicy na Pokuciu w latach 1880-1939 w świetle badań archiwalnych*, „Wiadomości Historyczne” 2014, nr 5, s. 10-17.

⁶ A. Czołowski, *Czernelica*, „Teka Konserwatorska. Rocznik Koła c.k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej” 1892, s. 74-75 i osobno: i dem, *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, Lwów 1892, s. 12-13.

⁷ A. Czołowski, *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej...*, s. 13.

⁸ M. Arsenicz, *Losy zamku w Czernelicy na Pokuciu...*, s. 11.

⁹ Szerzej o tym zob. A. Щупак, *Найдавніші зображення Чернелицького замку з 80-х рр. XIX століття*, „Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах” т. 22-23, 2013, s. 159-160.

¹⁰ Wykonane w Czernelicy zdjęcia Dutkiewicza planowano zamieścić w albumie Pokucia, lecz z nieznanых powodów nie ukazał się on drukiem. Szerzej o tym zob.: A. Щупак, *Найдавніші зображення Чернелицького замку...*, s. 160.

¹¹ *Katalog przedmiotów Wystawy Etnograficznej Oddziału Czarnohorskiego Towarzystwa Tatrzańskiego obejmującej powiaty: kołomyjski, kossowski, śniatyński, horodeński, zaleszczycki i borszczowski, połączonej z wystawą płodów górskich która zaszczycona obecnością Najjaśniejszego Cesarza i Króla Franciszka Józefa I otwartą została w dniu 15 września 1880 roku w Kołomyi*, Lwów 1880, s. 17.

i Magda Arsenicz – mogło trafić do zbiorów mieszkającego w Uniżu konserwatora Władysława Przybysławskiego¹². W 1892 r. zostało opublikowane w pracy Czołowskiego i w ten sposób rozpowszechnione¹³. Jeszcze jednym egzemplarzem zdjęcia dysponowało gimnazjum w Drohobyczu, w którego zbiorach znajdowało się ono co najmniej do 1904 r.¹⁴ W 1903 r. zostało ponownie wydrukowane, tym razem w tygodniku „Tydzień” – dodatku literackim do „Kuriera Lwowskiego”¹⁵. W późniejszym okresie fotografia Dutkiewicza często pojawiała się też w rozmaitych opracowaniach i stała się jednym z nielicznych zdjęć twierdzy znanych badaczom. Obecnie jej dwie odbitki przechowywane są w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie¹⁶.

Na drugim ze zdjęć Dutkiewicz uwiecznił pałac stojący na dziedzińcu zamkowym w pobliżu czwartego bastionu (Fot. 2)¹⁷. Ta fotografia również została wywołana w co najmniej dwóch egzemplarzach na papierze albuminowym o wymiarach 23 × 28,5 cm i 24,4 × 35,2 cm i też wyeksponowano ją na kołomyjskiej Wystawie Etnograficznej Pokucia. W odróżnieniu od pierwszego zdjęcia nie opublikowano jej w pracy Czołowskiego, przez co nie stała się znana szerszemu kręgowi odbiorców. Z dużym prawdopodobieństwem można założyć, że to właśnie na podstawie tej fotografii Marceli Wiśniewski wykonał rycinę pałacu zamkowego w Czernelicy w technice drzeworytu sztorcowego zamieszczoną w 1883 r. w „Tygodniku Powszechnym”¹⁸. Kolejna publikacja pojawiła się dopiero w latach 90. XX w.¹⁹ Do naszych czasów zachowały się dwie odbitki tej fotografii, które również są przechowywane w zbiorach Biblioteki Narodowej²⁰.

Wkrótce po wystawie w Kołomyi zrobiono jeszcze jedno zdjęcie zamku. Niestety, jego autor oraz czas powstania nie są znane. Wiadomo jedynie, że fotografia

¹² A. Шупак, *Найдавніші зображення Чернелицького замку...*, s. 161; M. Arsenicz, *Losy zamku w Czernelicy na Pokuciu...*, s. 11-12.

¹³ A. Czołowski, *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej...*, s. 13.

¹⁴ *Sprawozdanie Dyrekcji c.k. wyższego gimnazjum w Drohobyczu za rok szkolny 1904*, Drohobycz 1904, s. 72. Takiej możliwości nie wyklucza Magda Arsenicz, aczkolwiek podchodzi do niej z ostrożnością, zob. М. Арсеніч, *Фортеця часів Австро-Угорщини, „Пам'ятки України”* 2015, nr 7-8 (215-216): *Чернелицький замок*, s. 55.

¹⁵ „Tydzień” 1903, nr 45, s. 550.

¹⁶ Biblioteka Narodowa, sygn. F.12718/IV; sygn. F.22292/V.

¹⁷ Wszystkie nieliczne zdjęcia pałacu zamkowego przedstawiają go tylko od strony frontowej. Nie ma natomiast żadnych fotografii wnętrza. Brak zainteresowania fotografów wystrojem pałacu od środka można wytłumaczyć tym, że po licznych zniszczeniach i przebudowach jego wnętrza bardzo odbiegały od pierwotnego wyglądu.

¹⁸ „Tygodnik Powszechny” 22 IX 1883, nr 40, s. 633. Rycina miała rozmiar 28,3 × 24,1 cm. Znajdowały się na niej widoki siedmiu obiektów powiązanych z działalnością króla Jana III Sobieskiego. Ilustracja pałacu w Czernelicy została podpisana „Pokucie”. Najwyraźniej jej wydawcy niezbyt dobrze orientowali się, gdzie konkretnie znajduje się przedstawiony na niej zabytek.

¹⁹ R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, cz. 2: *Ziemie ruskie Korony*, t. 7: *Województwo ruskie, Ziemia Halicka i Lwowska*, Wrocław 1995, s. 141.

²⁰ Biblioteka Narodowa, sygn. F.12719/IV; sygn. F.12720/IV.

została wykonana przed 1884 r. i opublikowana w niemieckojęzycznym przewodniku po Galicji²¹. Przedstawiono na niej bramę wjazdową na teren zamku. Zdjęcie jest bardzo podobne do tego autorstwa Dutkiewicza z 1880 r., lecz różni się istotnymi szczegółami, co pozwala stwierdzić, że zostało zrobione w innym czasie i przez kogoś innego²².

Pojawienie się kolejnej fotografii twierdzy czernelickiej datowane jest na przełom XIX i XX w. Wiąże się z nią osoba Albina Friedricha, o którym wiadomo, że był fotografem amatorem, w latach 1892-1912 podróżował po Galicji, a od 1895 r. fotografował zabytki historyczne na zlecenie Grona Konserwatorów Galicji Wschodniej we Lwowie²³. Znacząca część jego prac trafiła do zbiorów przewodniczącego Grona Konserwatorów, Aleksandra Czołowskiego. Wśród nich odnaleźć można jedno zdjęcie zamku czernelickiego o wymiarach 11,45 × 16,8 cm wykonane na papierze srebrzono-żelatynowym między 1892 a 1904 r. (Fot. 3)²⁴. Za ograniczeniem górnej granicy jego datowania do 1904 r. wyraźnie przemawia samo zdjęcie, na którym przedstawiono zamek jeszcze przed pożarem, mającym miejsce 18 maja tegoż roku²⁵. Fotografia ta była pierwszą, która ukazywała bramę wjazdową i fragment murów obronnych od strony dziedzińca. Nie jest wykluczone, że uwieczniono na niej także właściciela zamku pod postacią mężczyzny stojącego w bramie. Po II wojnie światowej zdjęcie przekazano wraz z innymi dokumentami Czołowskiego (znalazło się wśród nich ponad 120 fotografii autorstwa Friedricha) do Biblioteki Narodowej, gdzie jest przechowywane do dzisiaj²⁶.

Ponowny wzrost zainteresowania zamkiem w Czernelicy przypadł na początek drugiej dekady XX w. Po zakończeniu I wojny światowej oraz wojny polsko-bolszewickiej nowa polska administracja zaczęła przyglądać się stanowi zabytków historycznych w Galicji Wschodniej. W sprawę ochrony pamiątek aktywnie włączyło się również Koło Konserwatorów i jego oddział we Lwowie. Dzięki działaniom jego członków 12 września 1921 r. wykonano kolejne siedem fotografii zamku w Czernelicy. Ich autor nie jest znany. Wszystkie zdjęcia są czarno-białe, wydrukowane na twardym gładkim papierze fotograficznym o wymiarach 8,5 × 10,5 lub 9 × 13 cm. Obecnie przechowuje je Oddział Rękopisów Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyla Stefanyka. Trzy fotografie przedstawiają ogólny widok zamku wraz z dużym fragmentem muru obronnego, czwartym bastionem i dachem

²¹ J. Jandaurek, *Das Königreich Galizien und Lodomerien und das Herzogthum Bukowina*, Wien 1884, s. 150.

²² А. Щупак, *Найдавніші зображення Чернелицького замку...*, s. 161-162.

²³ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 616, оп. 1, спр. 17, арк. 18.

²⁴ Biblioteka Narodowa, sygn. F.7439.

²⁵ Szerzej o tym zob.: М. Арсеніч, *Пожежа Чернелицького замку на початку XX століття і спроби його відбудови крізь призму архівних джерел*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія” вип. 23-24, 2013, s. 367-375.

²⁶ Biblioteka Narodowa, sygn. F.7439.

pałacu (Fot. 4)²⁷. Kolejne trzy dokumentują bramę wjazdową od strony zewnętrznej²⁸, a ostatnia od strony dziedzińca²⁹ i ma ona szczególnie ważne znaczenie ze względu na uchwycenie fragmentu nieistniejącego już pałacu zamkowego (Fot. 5). Późniejsze kopie dwóch fotografii – z ogólnym widokiem na zamek i bramę wjazdową ze strony zewnętrznej – także znajdują się w zbiorach Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk³⁰. Ten sam nieznaną z nazwiska fotograf oprócz zdjęć zamku wykonał również 11 zdjęć kościoła św. Antoniego Padewskiego w Czernelicy, które także przechowuje się w zasobach Biblioteki Stefanyka we Lwowie³¹. Zarówno fotografie zamku, jak i kościoła zostały udostępnione szerszemu gronu odbiorców dopiero w 2013 r.³²

O wiele więcej zachowanej dokumentacji ikonograficznej zamku czernelickiego pochodzi z lat 30. XX w. Pierwsza z analizowanych fotografii wykonana została w latach 1934-1935 przez nieznanego fotografa na zamówienie administracji powiatu horodeńskiego z przeznaczeniem do albumu przygotowywanego dla miejscowego starosty Edwarda Skrzyńskiego (1932-1936³³). Jest to pierwsze zdjęcie, na którym po prawej stronie bramy wjazdowej widać wyremontowany w latach 20. budynek gospodarczy łącznie z fragmentem czwartego bastionu (Fot. 6)³⁴.

Wyjątkowo cenny dla badań nad twierdzą czernelicką jest zbiór 23 fotografii, który obecnie przechowywany jest w archiwum Zakładu Architektury Polskiej

²⁷ Львівська національна наукова бібліотека НАН України імені Василя Стефаника, Відділ рукописів [dalej: ЛННБ, Відділ рукописів], ф. 26, спр. УК-47/16, арк. 146, nr 656/1; арк. 147, nr 656/2, арк. 145, nr 656/3. Pierwsze dwa zdjęcia są identyczne i mają rozmiar 8,5 × 10,5 cm, trzecie, nieco ciemniejsze – 9 × 13 cm.

²⁸ Ibidem, арк. 144, nr 658/2; арк. 149, nr 658/3. Zdjęcia mają rozmiar 8,5 × 10,5 cm. Trzecie przechowywane jest oddzielnie, w innej teczce, w której znajdują się fotografie kościoła w Czernelicy: ibidem, спр. УК-47/17, арк. 151 (bez numeracji). Fotografia wyróżnia się nieco większym rozmiarem (9 × 13 cm) i miękkim papierem.

²⁹ Ibidem, спр. УК-47/16, арк. 148, nr 657. W katalogu fotografii (ЛННБ, Відділ рукописів, ф. 26, спр. УК-50/II: Каталог фотознімків пам'яток архітектури за алфавітами місцевостей. „C-D-F”) podano, że fotografia ma rozmiar 9 × 12 cm. W rzeczywistości jest mniejsza (około 8,5 × 10,5 cm).

³⁰ Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych, sygn. 0000174752; sygn. 0000174753.

³¹ ЛННБ, Відділ рукописів, ф. 26, спр. 47/17, арк. 150, 152-161.

³² А. Щупак, *Чернелицький замок на невідомих фотографіях 1921 року з фондів Львівської Національної Наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, „Студентські Наукові Зошити”* т. 4, 2013, s. 153-158; В. Нагірний, *Як виглядав костел св. Антонія Падуанського в Чернелиці в 1921 році?*, „Карпати. Людина, етнос, цивілізація” т. 5, 2014, s. 22-30. Tam też szczegółowy opis fotografii zamku i kościoła.

³³ J. Mierzwa, *Starostowie Polski międzywojennej. Portret zbiorowy*, Kraków 2012, s. 452.

³⁴ Zbiory Ośrodka „Karta” w Warszawie, Archiwum Fotografii, Albumy Edwarda Skrzyńskiego, Album 2, ark. 9, nr 004879. Opis albumów Edwarda Skrzyńskiego zob. В. Нагірний, *Фотоальбоми Едварда Скишинського як джерело до історії Покуття, „Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах”* т. 24-25, 2014, s. 158-179.

Politechniki Warszawskiej³⁵. Wszystkie zostały wykonane w połowie 1935 r. przez Bogdana Guerquina. W latach 1935-1937 zespół pracowników Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej pod kierownictwem Jana Zachwatowicza przeprowadził inwentaryzację 13 zabytków fortyfikacyjnych Podola Zachodniego, w tym zamku w Czernelicy³⁶. Niestety badacze nie zdążyli opublikować dokumentacji przeprowadzonej inwentaryzacji, która została zniszczona podczas powstania warszawskiego w 1944 r. Natomiast część fotografii udało się uratować. Wśród ocalonych znalazły się również zdjęcia zamku czernelickiego³⁷.

Materiały Bogdana Guerquina są niezwykle cenne. Jest to pierwszy zbiór zdjęć, który wychodzi poza dotychczasową „tradycję” fotografowania tylko bramy wjazdowej lub frontu pałacu zamkowego. Po raz pierwszy uwieczniono stan wszystkich czterech bastionów, budynku gospodarczego między bramą wjazdową a czwartym bastionem oraz płaskorzeźby na zewnętrznej i wewnętrznej stronie bramy³⁸. Dobrze widać także efekty prac remontowych przeprowadzonych przez właścicieli zamku w latach 20. XX w. (Fot. 7-11)³⁹.

Bogdan Guerquin prawdopodobnie jest również autorem zdjęcia bramy wjazdowej przechowywanego w Instytucie Sztuki PAN pod sygnaturą 0000120307⁴⁰. Nie wiadomo jednak, kiedy i w jakich okolicznościach trafiło do jego zbiorów.

Zachowało się jeszcze kilka pojedynczych zdjęć pochodzących z drugiej połowy lat 30. – prace nieznanymi autorów, znajdujące się obecnie w zbiorach prywatnych Ołeksandra Kahlana w Kijowie. Część została zamieszczona w publikacji *Городенківщина стежками століть* (*Ziemia horodeńska szlakiem stuleci*)⁴¹.

³⁵ Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Zbiór fotografii, sygn. Czernelica, Zamek, 23 ark. (bez numeracji).

³⁶ *Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akademickim 1936/37*, Warszawa 1937, s. 116 (14).

³⁷ Nie można oprzeć się wrażeniu, że fotografie zamku w Czernelicy wykonanych przez Guerquina w 1935 r. było znacznie więcej i że te zachowane są tylko częścią większego zbioru, który zaginął podczas II wojny światowej. Wydaje się logiczne, że wszystkie wklejone zostały do specjalnego albumu, o czym świadczy fakt, że 21 z 23 zachowanych zdjęć znajduje się na trzech arkuszach albumowego formatu. Te trzy arkusze są jedynymi arkuszami z zaginionych albumów fotograficznych, które zachowały się do naszych czasów. Wszystkie fotografie odnalezione zostały przez autora niniejszego tekstu wspólnie z Lewkiem Kwiatkowskim w styczniu 2013 r.

³⁸ Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Zbiór fotografii, sygn. Czernelica, Zamek, 23 ark. (bez numeracji).

³⁹ O odbudowie zamku w latach 20. XX w. zob. М. Арсеніч, *Чернелицький замок у міжвоєнний період у світлі вибраних архівних джерел*, „Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис” т. 22-23, 2013, s. 425-433; eadem, *Чернелицький замок у міжвоєнний період (1918-1939)*, „Пам’ятки України” 2015, nr 7-8 (215-216): *Чернелицький замок*, s. 60-67.

⁴⁰ Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Zbiory fotografii i rysunków pomiarowych, sygn. 000020397.

⁴¹ Р. Смеречанський, О. Кагрян, В. Никифрук, *Городенківщина стежками століть*, Івано-Франківськ 2009, s. 48 (z błędnym datowaniem na początek XX w.).

Pozostałe nie były dotąd opublikowane. Na jednym widnieje panorama Czernelicy ze słabo widocznym pałacem zamkowym w prawym górnym rogu⁴². Na kolejnym zauważamy cerkiew greckokatolicką, stowarzyszenie kooperacyjne „Згода” (Zgoda) oraz fragment zamku na drugim planie⁴³. Dokładna data wykonania fotografii nie jest znana. Jeszcze jedno zdjęcie datuje się na 1937 r. Przedstawiono na nim uczniów miejscowej szkoły z nauczycielami na tle zamku (Fot. 12)⁴⁴. Jest to jego ostatnia znana fotografia z okresu międzywojennego.

Po zakończeniu II wojny światowej na pojawienie się kolejnych zdjęć pokuckiej twierdzy trzeba było czekać ponad dwa dziesięciolecia. Dopiero w drugiej połowie lat 60. miejscowy nauczyciel historii Ostap (Eustachy) Kudybin zrobił kilka czarno-białych fotografii zamku. Do naszych czasów zachowały się jedynie dwie, o wymiarach 9 × 13 cm. Na pierwszej widać róg czwartego bastionu z pozostałościami budynku gospodarczego i bramy wjazdowej, które doznały znaczących zniszczeń w trakcie wojny i w pierwszych latach powojennych (Fot. 13)⁴⁵. Na drugiej znajdują się improwizowane „wykopaliska archeologiczne” na dziedzińcu zamku z udziałem uczniów miejscowej szkoły (Fot. 14)⁴⁶. Ilustracje te udostępniono szerszemu gronu odbiorców dopiero w 2015 r.⁴⁷

Od maja 1969 do lata 1971 r. zamek czernelicki pełnił rolę obiektu badań pracowników lwowskiego instytutu „Укрзахідпроектреставрація” (Zachodnio-ukraiński Projekt Restauracji), którzy wykonali jego szczegółowe pomiary oraz rysunki techniczne⁴⁸. Wiadomo, że efektem ich pracy była także bogata dokumentacja fotograficzna zabytku. Niestety, obecne miejsce przechowywania większości powstałych wówczas zdjęć nie jest znane⁴⁹. Do dyspozycji badaczy jest jedynie 47 czarno-białych fotografii o wymiarach 11 × 17 cm (dwie mają rozmiar 6,5 × 17 cm), które nie znalazły się w oficjalnym sprawozdaniu, zachowały się zaś dzięki staraniom architekta Igora Starosolskiego i od grudnia 2013 r. przechowywane są w zbiorach prywatnych Lewka Kwiatkowskiego we

⁴² Приватна колекція Олександра Кагляна (Київ), Фото: Чорнолиця, Загальний вигляд. Autor składa serdeczne podziękowania Ołeksandrowi Kahlanowi za informację o zdjęciach oraz zgodę na ich publikację.

⁴³ Ibidem, Фото: Чорнолиця, Кооператив „Згода”.

⁴⁴ Ibidem, Фото: Вчитель зі своїм класом перед руїнами замку, 1937.

⁴⁵ Zbiory prywatne Vitalija Nagirnego (Kraków), Foto: Ostap Kudybin, *Zamek czernelicki*, lata 60. XX w.

⁴⁶ Ibidem, Foto: Ostap Kudybin, „Wykopaliska archeologiczne” na dziedzińcu zamku czernelickiego, druga połowa lat 60. XX w.

⁴⁷ В. Нагірний, З. Федунків, *Пам'ятка в другій половині XX – на початку XXI століття*, „Пам'ятки України” 2015, nr 7-8 (215-216): *Чернелицький замок*, s. 69-70.

⁴⁸ Науково-технічний архів Інституту Укрзахідпроектреставрація у Львові, спр. I.10.1-I.10.8.

⁴⁹ Mimo licznych prób autorowi niniejszego tekstu nie udało się ustalić, czy Archiwum Instytutu „Укрзахідпроектреставрація” we Lwowie ma wspomniane zdjęcia.

Lwowie⁵⁰. Zdjęcia wykonane w latach 1969-1971 są bardzo cennym źródłem informacji dla badaczy, ponieważ zawierają wiele szczegółów, dokumentują ówczesny stan fortyfikacji oraz zniszczone elementy zamku (Fot. 15, 16). Część z nich została opublikowana w 2015 r.⁵¹

Zamek czernelicki ponownie stał się obiektem badań w latach 1989-1993. Tym razem zrobiła to grupa architektów reprezentujących oddział instytutu „Укрзахідпроектреставрація” w Iwano-Frankiwsku na czele z Zenowijem Sokołowskim. Ich zadaniem było nie tylko wykonanie szczegółowych pomiarów i rysunków technicznych zabytku, lecz także opracowanie dokumentacji technicznej pod kątem przeznaczenia go na cele turystyczne⁵². Zrobiono wówczas liczne zdjęcia zamku, z których część zachowała się do naszych czasów w zbiorach prywatnych Sokołowskiego (Fot. 17)⁵³.

Fotografie zamku czernelickiego wykonane w latach 1989-1993 przez architektów z Iwano-Frankiwsk można uważać za ostatnie z jego zachowanych zdjęć, które zostały zrobione metodą tradycyjną przy wykorzystaniu klasycznego aparatu fotograficznego. Nowy etap w dokumentacji ikonograficznej zamku czernelickiego wiąże się już z fotografią cyfrową, szeroko rozpowszechnioną w XXI w.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, Zbiór fotografii:
sygn. Czernelica, Zamek, 23 ark.

Biblioteka Narodowa:

sygn. F.12718/IV;
sygn. F.12719/IV;
sygn. F.12720/IV;

⁵⁰ Приватна колекція Левка Квятковського (Львів), Фото: Чернелицький замок, 47 арк. Po śmierci Igora Starosolskiego w 1988 r. zdjęcia przechowywane były w zbiorach Kostia Prysiażnego we Lwowie, później przeszły w ręce wnuka Starosolskiego, Andrija Kotlarczuka, który w grudniu 2013 r. przekazał wszystkie fotografie zamku czernelickiego Lewkowi Kwiatkowskiemu.

⁵¹ В. Нагірний, З. Федунків, *Пам'ятка в другій половині XX – на початку XXI століття...*, s. 70-72.

⁵² Науково-технічний архів Інституту „Укрзахідпроектреставрація”, спр. І.10.6.

⁵³ Приватна колекція архітектора-реставратора Зеновія Соколовського (Івано-Франківськ), Фото: Чернелицький замок (bez numeracji). Informacje o tym oraz zdjęciach wykonanych w 1993 r. zostały udzielone autorowi przez dr. Zenowija Fedunkiwa z Iwano-Frankiwsk, za co składa mu szczerze podziękowanie.

sygn. F.22292/V;
sygn. F.7439.

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Zbiór fotografii i rysunków pomiarowych:

sygn. 0000174752;
sygn. 0000174753;
sygn. 000020397.

Ośrodek KARTA, Archiwum Fotografii:

Albumy Edwarda Skrzyńskiego, Album 2.

Zbiory prywatne Vitalija Nagirnego (Kraków):

Foto: Ostap Kudybin, *Zamek czernelicki*, lata 60. XX w.;
Foto: Ostap Kudybin, „*Wykopalska archeologiczne*” na dziedzińcu zamku czernelickiego, druga połowa lat 60. XX w.

Львівська національна наукова бібліотека НАН України імені Василя Стефаника,

Відділ рукописів:

ф. 26,

спр. УК-47/16;
спр. УК-47/17;
спр. УК-50/II: Каталог фотознімків пам'яток архітектури за алфавітами місцевостей. „C-D-F”.

Науково-технічний архів Інституту „Укрзахідпроектреставрація” у Львові:

спр. I.10.1-I.10.8.

Приватна колекція архітектора-реставратора Зеновія Соколовського (Івано-Франківськ):

Фото: Чернелицький замок (bez numeracji).

Приватна колекція Левка Квятковського (Львів):

Фото Чернелицького замку (bez numeracji), 47 арк.

Приватна колекція Олександра Кагляна (Київ):

Фото: Чорнолиця. Загальний вигляд;
Фото: Чорнолиця. Кооператив „Згода”;
Фото: Вчитель зі своїм класом перед руїнами замку. 1937.

Центральний державний історичний архів України у Львові:

ф. 616, оп. 1, спр. 17.

Źródła drukowane:

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego, t. 12, Lwów 1887; t. 14, Lwów 1889; t. 19, Lwów 1906.

Katalog przedmiotów Wystawy Etnograficznej Oddziału Czarnohorskiego Towarzystwa Tatrzańskiego obejmującej powiaty: kołomyjski, kossowski, śniatyński, horodeński, zaleszczycki

i borszczowski, połączonej z wystawą płodów górskich która zaszczycona obecnością Najjaśniejszego Cesarza i Króla Franciszka Józefa I otwartą została w dniu 15 września 1880 roku w Kołomyi, Lwów 1880.

Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. wyższego gimnazjum w Drohobyczu za rok szkolny 1904, Drohobycz 1904.

Sprawozdanie z działalności Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej w roku akademickim 1936/37, Warszawa 1937.

Zbiór dokumentów małopolskich, t. 8: Dokumenty z lat 1435-1450. Uzupełnienie: dokumenty z lat 1286-1442, wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975.

Prasa:

„Tydzień” 1903.

„Tygodnik Powszechny” 1883.

Opracowania:

Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, cz. 2: *Ziemie ruskie Korony*, t. 7: *Województwo ruskie, Ziemia Halicka i Lwowska*, Wrocław 1995.

Arsenicz M., *Losy zamku w Czernelicy na Pokuciu w latach 1880-1939 w świetle badań archiwalnych*, „Wiadomości Historyczne” 2014, nr 5, s. 10-17.

Czołowski A., *Czernelica*, „Teki Konserwatorskie. Rocznik Koła c.k. Konserwatorów Starożytnych Pomników Galicji Wschodniej” 1892, s. 74-75.

Czołowski A., *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, Lwów 1892.

Jandaurek J., *Das Königreich Galizien und Lodomerien und das Herzogthum Bukowina*, Wien 1884.

Mierzwa J., *Starostowie Polski międzywojennej. Portret zbiorowy*, Kraków 2012.

Nagirnyy V., *Czernelica nad Dniestrem – od grodu średniowiecznego do miasta nowożytnego*, „Krakowskie Pismo Kresowe” R. 10, 2018, s. 9-24, <https://doi.org/10.12797/KPK.10.2018.10.01>.

Nagirnyy V., *Początki zamku czernelickiego*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” R. 16, 2019, nr 2, s. 193-208, <https://doi.org/10.36121/wnagirnyj.16.2019.2.193>.

Арсеніч М., *Пожежа Чернелицького замку на початку ХХ століття і спроби його відбудови крізь призму архівних джерел*, „Вісник Прикарпатського університету. Історія”, вип. 23-24, 2013, s. 367-375.

Арсеніч М., *Фортеця часів Австро-Угорщини*, „Пам'ятки України” 2015, nr 7-8 (215-216): *Чернелицький замок*, s. 54-59.

Арсеніч М., *Чернелицький замок у міжвоєнний період (1918-1939)*, „Пам'ятки України” 2015, nr 7-8 (215-216), *Чернелицький замок*, s. 60-67.

Арсеніч М., *Чернелицький замок у міжвоєнний період у світлі вибраних архівних джерел*, „Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис” 2013, т. 22-23, s. 425-433.

Гощинський А., *Від Авданців до Пілавітів. Власники Чернелиці від XV до кінця XVIII століття*, „Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах” т. 24-25, 2014, s. 180-187.

Нагірний В., *Фотоальбоми Едварда Скишинського як джерело до історії Покуття*, „Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах” т. 24-25, 2014, s. 158-179.

- Нагірний В., Чернелиця – резиденція Ценських у першій половині XIX століття, „Вісник Прикарпатського університету. Історія” вип. 25, 2014, s. 9-13.
- Нагірний В., Як виглядав костел св. Антонія Падуанського в Чернелиці в 1921 році?, „Карпати. Людина, етнос, цивілізація” т. 5, 2014, s. 22-30.
- Нагірний В., Федунків З., Пам’ятка в другій половині XX – на початку XXI століття, „Пам’ятки України” 2015, nr 7-8 (215-216), Чернелицький замок, s. 68-75.
- Смеречанський Р., Каглян О., Никифрук В., *Городенківщина стежками століть*, Івано-Франківськ 2009.
- Щупак А., Найдавніші зображення Чернелицького замку з 80-х рр. XIX століття, „Ямгорів. Літературно-краєзнавчий і мистецький альманах” т. 22-23, 2013, s. 159-164.
- Щупак А., Чернелицький замок на невідомих фотографіях 1921 року з фондів Львівської Національної Наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, „Студентські Наукові Зошити” т. 4, 2013, s. 153-158.

Netografia:

<https://foto.karta.org.pl>

<https://polona.pl>

Fot. 1. Juliusz Dutkiewicz,
Pokucie, powiat horodeński. Zamek czernelicki, brama wjazdowa, 1880 r. Źródło: Biblioteka Narodowa w Warszawie, baza Polona, sygnatura: F.12719/IV

Fot. 2. Juliusz Dutkiewicz, *Pokucie, powiat horodeński. Zamek czernelicki, widok pomieszczeń mieszkalnych wewnątrz zamku*, 1880 r. Źródło: Biblioteka Narodowa w Warszawie, baza Polona, sygnatura: F.12719/IV

Fot. 3. Albin Fridrich, *Zamek czernelicki, brama wjazdowa od strony dziedzińca*, lata 1892-1904. Źródło: Biblioteka Narodowa w Warszawie, baza Polona, sygnatura: F.7439

Fot. 4. Autor nieznany, *Zamek czernelicki, widok ogólny*, 1921 r. Źródło: Львівська Національна Наукова бібліотека ім. Василя Стефаника, Відділ рукописів, ф. 26, spr. УК-47/16, арк. 146, nr 656/1

Fot. 5. Autor nieznany, *Zamek czernelicki, brama wjazdowa od strony dziedzińca*, 1921 r.
 Źródło: Львівська національна наукова бібліотека НАН України імені Василя Стефаника, Відділ рукописів, ф. 26, спр. УК-47/16, арк. 148, nr 657

Fot. 6. Autor nieznany, *Zamek czernelicki, widok ogólny*, lata 1934-1935. Źródło: Zbiory
 Ośrodka „Karta” w Warszawie, Archiwum Fotografii, Albumy Edwarda Skrzyńskiego,
 Album 2, ark. 9, nr 004879

Fot. 7. Bogdan Guerquin, *Zamek czernelicki, widok ogólny*, 1935 r. Źródło: Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, zbiór fotografii, sygn. Czernelica, Zamek (bez numeracji)

Fot. 8. Bogdan Guerquin, *Zamek czernelicki, widok od strony pierwszego bastionu*, 1935 r. Źródło: Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, zbiór fotografii, sygn. Czernelica, Zamek (bez numeracji)

Fot. 9. Bogdan Guerquin, *Zamek czernelicki, widok od strony czwartego bastionu*, 1935 r. Źródło: Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, zbiór fotografii, sygn. Czernelica, Zamek (bez numeracji)

Fot. 10. Bogdan Guerquin, *Zamek czernelicki, widok na bramę wjazdową i dziedziniec od strony drugiego bastionu*, 1935 r. Źródło: Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, zbiór fotografii, sygn. Czernelica, Zamek (bez numeracji)

Fot. 11. Bogdan Guerquin, *Zamek czernelicki, fragment płaskorzeźby na bramie wjazdowej*, 1935 r. Źródło: Archiwum Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej, zbiór fotografii, sygn. Czernelica, Zamek (bez numeracji)

Fot. 12. Autor nieznany, *Nauczyciele i uczniowie miejscowej szkoły na tle zamku czernelickiego*, 1937 r. Źródło: Приватна колекція Олександра Кагляна (Київ), фот. Вчитель зі своїм класом перед руїнами замку, 1937

Fot. 13. Ostap Kudybin, *Zamek czarnelicki, widok od strony czwartego bastionu*, druga połowa lat 60. XX w. Źródło: Zbiory prywatne Vitalija Nagirnego (Kraków)

Fot. 14. Ostap Kudybin, *„Wykopalska archeologiczne” na dziedzińcu zamku czarnelickiego*, druga połowa lat 60. XX w. Źródło: Zbiory prywatne Vitalija Nagirnego (Kraków)

Fot. 15. Autor nieznany, *Zamek czernelicki, brama wjazdowa od strony pierwszego bastionu*, 1969 r. Źródło: Приватна колекція Левка Квятковського (Львів), фот. Чернелицький замок (bez numeracji)

Fot. 16. Autor nieznany, *Zamek czernelicki, widok na dziedziniec i fundamenty pałacu*, 1969 r. Źródło: Приватна колекція Левка Квятковського (Львів), фот. Чернелицький замок (bez numeracji)

Fot. 17. Autor nieznany, *Zamek czernelicki, brama wjazdowa, fragment drugiego bastionu*, 1993 r. Źródło: Приватна колекція архітектора-реставратора Зеновія Соколовського (Івано-Франківськ), фот. Чернелицький замок (bez numeracji)